

Məhəmməd Füzuli qəzəllərində “şəm” metaforası və onun poetik məqamları

Xuraman Hümətova
Filologiya elmləri doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: hummatovax@mail.ru

Annotasiya. Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında çoxsaylı funksiya daşıyan metaforalara müraciət olunur. Bu poetik ifadə və təsvir vasitələri işlənmə məqamına görə şairin fikir yükünün daha emosional və poetik təqdimatına yol açır. Bu baxımdan Füzuli qəzəllərində müraciət olunana “şəm” obrazı təqdim olunma baxımından müxtəlif funksionallıq kəsb edir. Bəzən “lal sükut” kimi sadəcə yanır, bəzən də “məcun kimi saçlarını” y olaraq fəryad edir, bəzən işıq saçaraq aləmi işıqlandırır, bəzən də belini büküb səcdə edirmiş kimi görürük. Şəmin bu hal təsvirinin bəyanı Füzuli poeziyasında müxtəlif mənaları özündə əks etdirir. Məqalədə bu məqamlar obrazlı şəkildə təhlil olunur.

Açar sözlər: Məhəmməd Füzuli, qəzəlləri, metafora, şəm, lal sükut, sevgi, hicran

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 12.05.2026; qəbul edilib – 20.05.2026

The metaphor of “sham” and its poetic moments in the ghazals by Muhammad Fuzuli

Khuraman Hummatova
Doctor of Philology, Associate Professor
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: hummatovax@mail.ru

Abstract. In the work by Muhammad Fuzuli, metaphors with multiple functions are used. These poetic expressions and means of description open the way for a more emotional and poetic presentation of the poet's thought load, depending on the point of use. From this point of view, the image of “sham” used in Fuzuli's ghazals acquires different functionalities in terms of presentation. Sometimes it simply burns like “silent silence”, sometimes it screams “like a madman”, sometimes it sheds its hair and illuminates the world, sometimes it bends its back and prostrates. The description of all these states of sham reflects various meanings in Fuzuli's poetry. These points are analyzed figuratively in the article.

Keywords: Muhammad Fuzuli, ghazals, metaphor, sham, silent silence, love, hijran

Article history: received – 12.05.2026; accepted – 20.05.2026

Giriş / Introduction

Məhəmməd Füzuli poeziyasının özəlliklərindən biri və ən ümdəsi şairin istifadə etdiyi poetik fiqurların daşdığı funksionallıqdır. Bu funksionallıq şairin poetik dilini ifadəli etməklə yanaşı, demək istədiyi ideyanı həm poetikləşdirmiş, həm də onun mənə gözəlliyini artırmışdır. Füzuli yaradıcılığında çoxsaylı belə poetik ifadə və təsvir vasitələrinə rast gəlmək olur. Bu funksionallığı özündə əks etdirən obrazlardan biri də şəm metaforasıdır.

Əsas hissə / Main part

M.Füzuli yaradıcılığında şəm metaforası fədakar aşiq, cəfakeş sevgili, divanə, zülmkar, əzab verən məşuq və s. obraz kimi də təqdim olunur. Şair qəzəllərinin birində deyir:

Şəm'i- şami-firqətəm, sübhü-vüsali neylərəm?

Bulmuşam yanmaqda bir hal, özgə halı neylərəm (Füzuli, 2005, s. 228)

Nümunə kimi verdiyimiz beytin birinci misrasında şair bəyan edir ki, o, ayrılığın astanasındadır, onun varlığı – hicran gecəsində bu ayrılıq yolunda olduğu üçün yanmaqdır; buna görə də sevgili ilə görüş – “vüsəl səhəri” də onun üçün heç bir məna kəsb etmir. Onun varlığı, yanması, işıq saçması qovuşmaqda deyil, iztirabdadır. Beytin ikinci misrasında Füzuli vurğulayır ki, aşiq öz sevgisini məhz şam kimi yanmaqda, əzabdan keçən mənəvi təkamüldə görür. O, zahiri şikayəti, “özgə” naləsini rədd edir, çünki onun daxili “atəşi” sadəcə əzaba deyil, bəqya, əbədiyyətə ucalmaqdır.

Füzuli göstərir ki, əbədi qalmaq vüsaldə deyil, hicrandadır; təsəllidə deyil, yanmaqdadır, iztirabdadır. Onun iztirabı təsəllinin, ümidin açarıdır. Şair demək istəyir ki, mən ayrılıq gecəsində yanan şamam, vüsəl sabahı mənə nur gətirməz, səhər olunca şam, mum söner. Mən əsl halımı, öz mahiyyətimi yanmaqda tapdım. Özgə nalələri mənə təsir etməz. Bu daxili atəşlə yanan şəmin sadə xoşbəxtlikdən imtina poetikasıdır. Bu beytdə Füzuli poeziyasının özəlliyinin biri də odur ki, burada hicran vüsaldan vacib, iztirab təsəllidən uca, yanmaq isə varlığın yeganə həqiqətidir. Burada əbədiyyət, ilahi eşq və batini təkamül zahiridən imtina ilə bir nöqtədə birləşir. Bu, sufi fəlsəfəsində əzabı lütfə çevirən ilahi eşqin ifadəsidir.

Başqa bir açıqlama ilə sadə desək, beytdə şair deyir ki, aşiq(şəm) ayrılıq gecəsi səhərin vüsəlini istəmir, çünki o, hicranı vüsaldan üstün tutur. Aşiq ayrılıq odunun şamı olub yanmağı daha önəmli hesab edir. Yanmaqla sevgilisinə yaxın olduğu üçün aşiq öz halından məmnundur, o, bu məqamda bir ömür qazanır, başqa bir vəziyyətdə olmasını arzulamır. Başqa bir qəzəlində Füzuli deyir:

Hicran ilə yanar gecələr rişeyi – canım,

Rövşən ola, ey şəm', sənə suzi –nihanım. (Füzuli, 2005, s. 228)

Beytin birinci misrasında Füzuli hicranın, sevgilidən ayrılmaq (istər dünyəvi, istərsə də ilahi mənada) yalnız aşiqin hisslərini deyil, ruhunun ən dərin qatlarını da yandırır-yaxdığını bildirir. Bu, sadəcə emosional iztirab deyil; aşiqin zətinin-ruhunun yanğısıdır. Bu yanğı gecələr – sükutun ən dərin, könlün Haqqa yönəldiyi anlarda davam edən bir yanmadır. Beytin ikinci misrasında isə şair şam işığına – Sevgiliyə, ilahi həqiqətə müraciət edərək yalvarır ki, gecənin sükutu içində gizlicə axıtdığı göz yaşları onun üçün bir nur-ışığı olsun. Bu, kədər isə nurun mistik vəhdətinə işarədir: göz yaşı işığa çevrilir, iztirab isə yol göstərən ulduz olur.

Şair göstərir ki, gecə məhbubdan /Haqdan ayrılığın doğurduğu can yanğısı, eləcə də xəlvətdə edilən gizli niyaz, batini ağlayış təsvir olunur ki, bu ağlayış salık üçün nura çevrilir.

Burada belə bir fikir ortaya çıxır ki, həqiqi eşq sözə möhtac deyil; o, sükutta, gecə tənhalıqda alışar, güclənər və məhz bu iztirabın içində saflaşar və kamilləşər. Kamilliyə aparan yol gizli olur. Füzuli sanki demək istəyir: hicran odunun gecələr canımı yandıran əzabları sənin yolunu işıqlandırın – ey şam kimi nur saçan, qoy mənim lal, sükuta dönən iniltim, sözsüz ahım, sənə nuruna çevrilsin.

“Lal iztirab” Şərq poeziyasına xas “xəlvət halının” simvolikasının təəcəssümüdür: irfani kədərin, xəlvət və hicran halının zamanı gecə, şəm nuru isə Haqqın və ya kamil məhbubun rəmzidir. Füzuli batini aləmdə alışan eşq odunu ali nurla əlaqələndirərək ağrını, iztirabı həqiqət halına yaxınlaşmanın bir vasitəsinə çevirir. Bütün bunlar Füzuli sözünün sehidridir.

Şairin şama, pərvanəyə, oda, alova, şöləyə müraciəti orta əsr poeziyasında ənənədən gələn bir müraciət forması idi. Amma bunlardan istifadədə şairin özünəməxsusluqları var. “Füzulidə eşq hüsnün doğurduğu (əks) təsirdir. Təsəvvüfə görə, hüsn dünyanı əks etdirən lövhə misalındadır. Ona

görə də sufi ədəbiyyatında, o cümlədən Füzulidə hüsnün miqyasları hüdudsuzdur; o, dünyanın özü boyda dərk etmədiyi dərinlikdədir” (Əliyeva-Kəngərli, 2011, s. 408).

*Pərvanəyə zülmi-bi hesab eylər şəm',
Zülm oduna bağrını kabab eylər şəm'.
Güya ki, bilir zülm sərəncamı nədir,
Bihudə deyil ki, izzirab eylər şəm'* (Füzuli, 2005, s. 374).

Şam pərvanəyə saysız-hesabsız əzab verir. Yalnız onu özünə cəzb etmir, ona həm də əzab verir, yandırır bundan da peşman deyil. Şam özü də rəhimsizdir, öz alovu ilə sinəsini yandırır. Bu atəş odundan təkcə pərvanə əziyyət çəkmir, həm də şamın özü də sevgi alovunda yanır, əziyyət çəkir, özünü yandırır. Bu sevginin ikili təbiətinin ifadəsidir: əzab verir, amma özü də əzaba mübtəla olur.

Təsəvvüfi baxımdan burada əzab çəkən, sevən aşiq həqiqətə yaxınlaşır. Şamın əziyyət çəkməsi təsadüfi deyil. Əzab birliyə, təmizlənməyə aparan yoldur. Şam həm sevgilidir, həm şairin lirik “mən”i, həm də ilahi işıqdır. Füzuli poeziyasında bütün bunlar hamısı bir obrazda birləşir. Bu poetik əlaqə Pərvanə ilə Şam arasında olan alleqorik sevgi dramını ortaya qoyur. Burada pərvanə sevən aşiq obrazında olan İnsandır. Işığa can atan insanın ruhudur; şam isə sevgi obyektı, ilahi işıq, ideal, gözəllikdir. Ancaq bu sevgiyə, həqiqətə çatmaq əzabsız olmur. Pərvanə işığa can atdığı üçün yanır. Bundan şam da əzab çəkir, çünki o həm özünü, həm də başqalarını yandırır. Bu, əsl sevgi, birlik, əzabdır.

Füzulinin bu dördmisralı rübaisi sevgi poetikasının ən yüksək nümunəsidir. Şair göstərir ki, əziyyət çəkən təkcə sevən deyil, həm də sevgili olandır.

Şair bu rübaidə şəmin pərvanəyə qarşı insafsızlıq etdiyini, alovunun atəşində onu yandırdımaqla ona zülm verdiyini də dilə gətirir. Aşiq bütün bu haqsızlıqlardan özü də izzirab çəkir, amma məşuqə bu izzirabın faydasız olduğunu deyir.

*Gah ayağı bağlı, gah boynu, nədəndir bilməzəm,
Bir pəri eşqindən olmuşdur məgər divanə şəm'* (Füzuli, 2005, s. 374).

Füzuli bu beytdə şamı canlı varlıq kimi təqdim edir. Şair onun hərəkətlərini sevgi əsiri olmuş insan kimi təsvir edir. Şam, əyilmiş, bükülmüş, narahat bir uyuşma içində təqdim edilir. Şair sevən aşıqın də, bədəninin şam kimi əyilmiş, bükülmüş halda olduğunu deyir. Bütün bunlar ürəyi və ruhu əlçatmaz bir sevgi atəşinin alovu ilə alışıb-yanan insanın faciəsidir.

Böyük Füzuli bu qəzəlinde davranışı dəli, Məcnuna bənzər olan canlı bir şam obrazı yaradıb. Bu şam obrazı ya donur, ya da boynunu əyir, ya da sehlənmiş kimi hərəkət edə bilmir.

Qəzəldə pəri obrazı işığa can atan, o işıqda yanan, külə döənən və əlçatmaz bir sevgilinin, gözəlin ənənəvi obrazıdır. Şam isə ehtirasla alovlanan, aşıqın simvolu, həm də ruhu ilahi gözəlliklə, ehtirasla əhatə olunan mistikin obrazıdır. Beləliklə, verilmiş beytdə, həm də fəlsəfi düşüncədə formalaşmış sevgi mənəvi əzab metaforadır. Bu beytdə əks olunan fikir yükü Şərq təsəvvüfi poeziyasında yüksək simvolik qarşılaşdırmanın funksionallığıdır. Burada şair şamı bir obraz kimi təqdim etməklə öz daxilində, iç dünyasında ilahi imkansızlara, əlçatmazlıqlara əzab verən sevgi ilə öz ruhi halını əks etdirir.

Füzuli yaradıcılığında şəm obrazı bəzən fədakar sevən aşiq, cəfakeş sevgili, divanə, od-alov saçan aşiq, zülm edən, əzab verən zalım obraz kimi də təqdim olunur. Qəzəllərinin birində şair deyir:

*Ey Füzuli, şövqündən yağdın tənin ruzi-vüsəl,
Netdin, ey gəfil, gərəkəməzmi şəbi-hicranə şəm?*

Eşqin sirrini bəyan edən aşiq nə etdiyini bilmir, vüsala çatmaq məqamında vücudunu qətrə-qətrə əridir, hicran gecəsi eşqi yolunda şamın işığı olmayacağına, onda aşıqın halının necə olacağına təəssüflənir.

Füzuli yaradıcılığında Tanrının təcəllası kimi nur ifadəsindən də istifadə olunmuşdur. Qeyd edək ki, təsəvvüf ədəbiyyatında nurun, işığın müxtəlif qaynaqları göstərilir. Bunlar hamısı da qəlbə təcəlla edir və çıraq, şəm, məşəl şəklində dilə gətirilir. Əslində, müxtəlif mənalarda təcəlla edən bu nur qəlbin özüdür. Belə ki, İmam Qəzali şəmi “iman” deyə simvolizə edir. Məsələn: orta əsr türk şairi Nicatidə belə bir təsvir vardır ki, “qəlbə təcəlli edən iman işığı ilə qəlb (könl) çırağa, şəmə, məşələ dönmüşdür” (Necati, 1992, s. 360). “İşiq kimi göstərilən “şəm” obrazının qaynağı çox qədimlərə gedib çıxır. Belə ki, hələ nağıllarımızda rast gəlinən, “qaranlıq dünya”, “ışıqlı dünya” anlayışı, Avesta kitabının əsas ideyası olan qaranlıqla işığın, yaxşıqla pisləyin mübarizəsi, ulduzların günəş ətrafında fırlanması kimi ideyalar sonralar poeziyada “şəm” anlayışına transformasiya olunur” (Hümmətova, 2025, s. 739).

Füzulinin irfani görüşlərindən bəhs edən İ.Hikmət yazır: “Füzulinin ruhunda təsəvvüfün o qədər dərin təsiri olmuşdur ki, kəndisini mələmilliyə qədər sürükləmişdir. Füzuli eşqi-ilahidə, eşqi-təsəvvüfdə fəna-fillah mərtəbəsinə varmaq istəyən aşıqlərdəndir” (Əliyeva, 2007, s. 191).

İstər klassik poeziyada, istərsə də təsəvvüf məzmunlu şeirlərdə şairlərin gözəli və gözəlliyi vəsf etmək üçün istifadə etdiyi bənzətmələr tarixdə, mifologiyada, islam elmlərində – bir sözlə, təbiətdə və cəmiyyətdə olan xoş duyğu, nəşələrdir. Hər bir şair də bu canlı və cansız olan varlıqlara simvolik don geydirib, öz duyğu və düşüncələrinin ifadəsinə çevirərək oxucusuna təqdim edir. Belə ki, klassik poeziyada minlərlə beytlərdə gözəlin vəsf edilməsində eyni bənzətmələrdən istifadə etmişlər və bu şablon məcazlar artıq ədəbiyyatda bir termin mahiyyəti daşımağa başlamış və həmin ədəbiyyatın terminologiyasına çevrilmişdir. “Füzuli şeirlərində nə qədər sufi-irfani məzmun və ilahi gözəlliyə olan məcazi eşqdən danışılsa da, bu şeirlərin real və canlı bir türk qızına sonsuz və cavabsız sevgidən qaynaqlanması mübahisə mövzusu olmamışdır” (Bayramlı, 2014, ss. 76-80).

Türk alimi Hasibə Masiyev bu haqda belə yazır: “Bu ədəbiyyatda tərif edilən sərvə boyu, nazik belli, ox kirpikli, yay qaşlı, ilan (qıvrım – H.X.) saçlı və s. sahib gözəlin gerçəkdə bulunmadığı söylənərək xəyal edilmişdir. Bu ədəbiyyatı ən yaxından tanıyanlar belə bu tənqiddə qatılmışlar. Divan şeirindəki bu bənzətmələr zaman-zaman bir açar olub duyğu və xəyal gücünü artırmaq üçün istifadə edilmişdir. Əlbəttə, sərvə qədər uzun bir insan olmaz, ancaq uzun və əndamlı bir boyun uzun bir sərvə bənzədilməsi, şairənə gözəl xəyal yaratmanın açarıdır. Kirpiklərin oxa, qaşın yaya, saçın ilana bənzədilməsi bunların aşiq üzərində yaratdıqları təsirin dərinliyini anlamaq üçün bilmə üçündür. Sənətin gerçəkliyi bir surəti olmadığını, özəlliklə rəsm sənətinin tarixi inkişafında izləmək mümkündür. Əgər bədii sənət gerçəkliyin bir surəti olsaydı, Pikassonun tablolarında üzün yanında bıçağın bulunması, qulağın qolda bitməsi və ya boyun qol qədər uzun olması üzündən bu tabloların sənət əsəri sayılması mümkünsüzdür. Qərbdə ədəbiyyat və sənət anlayışı daim dəyişmişdir. Klassik romantik, realist, Parnas, simvolik, anlamsız abstrakt şeir və s. şeirdə məna axtaranlar, gözəl bir buluşu, bir nöqtəyi şeir sayanlar və ya şeirdə özəntiyə və işlənməyə önəm verənlər, şeirin bir səs, bir musiqi olduğunu müdafiə edənlər, bunların ən mükəmməl nümunələrini divan şeirində tapacaqlar” (Mazıyev, 1982, s. 134). Divan poeziyası inkişaf etdikcə bu ifadə formaları daha da mükəmmələşmişdir.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Füzuli qəzəllərində ən çox işlənən mövzu qadın və eşqdır. Hər bir şair də eşq iztirablarını müxtəlif yollarla anlatmaq üçün bənzətmə və terminologiyadan istifadə edir. Başqa bir tərəfdən təsəvvüf şeirində isə bunların yeri və terminologiyası fərqli izahlara gətirib çıxarır. “Füzuli fəlsəfəsində mərkəzi-dominant və ən işlək termin eşq sözüdür. Bu termin Tanrıya sevgi, İlahiyə inam anlayışlarını ifadə edir” (Hacıyev, 1994, s. 72). Bu terminoloji müraciət forması zaman-zaman təkmilləşərək poetik imkanlarını genişləndirmişdir. Biz Füzuli poeziyasında bu terminoloji funksionallığın ən yüksək səviyyədə təqdim olduğunu görürük.

Ədəbiyyat / References

- Bayramlı Z. (2014). Heç kim laf etməsin. Azərbaycan (2), 76-80
- Əliyeva G. (2007). Füzuliyə məhəbbətlə..... Azərbaycan jurnalı (12), 188-191
- Əliyeva-Kəngərli G. (2011). Bədii düşüncə: tarixi gerçəklik və estetik ideal. Bakı: Təhsil
- Füzuli M. (2005). Əsərləri (T. 1). Bakı: Şərq-Qərb
- Hacıyev T. (1994). Füzuli: dil sənətkarlığı. Bakı: Gənclik
- Hümmətova X. (2025). Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında təsəvvüfün məna gözəlliyi. Məhəmməd Füzuli həyatı və yaradıcılığı (məqalələr toplusu). Bakı: Elm
- Mazıoğlu H. (1982). Divan Şiirinde Qezel. Türk Edebiyatı / Eski Türk Ansiklopedisi, fas.257 (T.XXXII). Ankara.
- Necati B. (1992). Divan. (A. Tarlan, Ред.) Ankara: Akçağ